

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MÜLKSÜZLEŞME VE İŞÇİ SINIFININ OLUŞUMU

Yıldırım KOÇ

Giriş

Osmanlı işçi sınıfı üzerindeki çalışmalar henüz çok yetersizdir. Arşivlerde orijinal Osmanlı belgeleri üzerinde araştırma yapanların ilgisi bu alana kayıncaya kadar, farklı amaçlarla yapılmış araştırmalardaki sınırlı bilgilerle yetinme zorunluluğu vardır. Fakat bu kaynaklar bile işçi sınıfı tarihçilerince yeterince kullanılmamıştır. Oya Sencer'in ilk baskısı 1969 yılında yayınlanan *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı* çalışması bu alanda ciddi ilk araştırmadır ve, ne yazık ki, Cumhuriyet dönemi için benzer nitelikte araştırmalar henüz yapılmamıştır.

Geniş bir tanımla, işçi, mülksüzleşmiş özgür ücretlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan üreticilerin özgürleşmesi, mülksüzleşmesi ve ücretleşmesi birbirinden ayrılabilen ve içiçe geçen karmaşık bir süreçtir. Daha dar bir tanıma göre ise, özgür mülksüzleşmiş ücretlinin "üretken faaliyette" bulunması da öngörülür. Bu ise soruna daha da karmaşık bir nitelik kazandırır.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili olarak farklı amaçlarla yapılmış araştırmalardan yararlanarak, mülksüzleşme sürecini ve işçi sınıfının oluşumuna etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle de işçilerin sayısı, dağılımı, çalışma ve yaşama koşulları ve mücadeleleri gibi konulara değinilmeyecektir. Osmanlı işçi sınıfının oluşumunun ve ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmeler karşısındaki tepkilerinin kavranabilmesi, öncelikle doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesinin incelenmesiyle mümkündür.

Yükseliş Döneminde İşgücünün Emilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın sonlarına kadar mülksüzleşmiş üretici kitlesinin ana kaynağını kırsal kesimdeki üreticiler oluşturdu. 19. ve 20. yüzyıllarda ise dış göçler ve kentlerdeki küçük üreticiliğin tasfiyesi görece olarak önem kazandı. Ancak bu son dönemde mülksüzleşme karşıtı eğilimlerin ağırlığı arttı.

• Yıldırım KOÇ - Araştırmacı - yazar (Ankara)

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde son derece uyumlu işleyen bir sömürü mekanizması vardı. Merkezi feodaller, doğrudan üreticilerin ürettiği ürünün bir bölümüne doğrudan vergiler, bir bölümüne ise asker beslenmesi aracılığıyla el koyuyordu. Merkezi feodallerin uzantısı dirlik sahipleri ise bu sömürü çarkının bağlantı kayışlarını oluşturuyor ve fazla güçlenmelerine olanak tanınmıyordu. Merkezi feodallerin el koyduğu değer ise İmparatorluğun sürekli genişlemeye dayalı politikasının gerekli olduğu harcamaları karşılıyordu. Bu sayede dış talan olanakları yaratılıyordu.

Sürekli genişleme, kırsal kesimde ortaya çıkabilen işgücü fazlası için geçim olanakları yaratıyordu¹. Güçlü merkezi feodaller, dış talanı olanaklı kılan ve sistemin işleyişinin sürekliliğini sağlayan Osmanlı üreticilerinin sömürsünü tahammül edilebilir bir düzeyde tutmada son derece duyarlı ve başarılıydılar. Sürekli genişleme siyaseti, merkezdeki feodalleri her açıdan güçlü kılıyordu. Böylece reaya üzerindeki sömürü istikrarlı bir biçimde sürerken, yöresel düzeyde alternatif (ekonomik ve siyasal) güç odaklarının oluşması da önleniyordu.

¹ "Türk toplumunun kurduğu siyasi-ekonomik dengeyi ilk bozan büyük olay, 1243'te ülkenin büyük bir felaket olarak uğradığı Moğol yayılması idi. Gerçekleştiren, bu ağır Moğol vurgusundan sonra başlayan uzun kurtuluş savaşı ve iç karışıklıklar, Türkiye'nin dirlik ve düzenliğini altüst etmişti. Toplumun ekonomik faaliyetinde iki büyük can damarı olan tarım ve endüstri, bu Moğol yayılmasının başlattığı karışıklıklardan çok geniş hasar görmüş bulunuyordu. Köylü böyle bir nedenle ilk kez yerinden oynadı. Bu suretle başlayan geniş çaplı iç göçler, soygunları dayanılmaz kıldığından, yurttan huzur diye bir şey kalmadı. Devletin bazı sınırları üzerinde Osmanlıların başlattığı yeni bir fetih politikası toplumu anarşiden kurtarmakla beraber, ekonomik, hatta toplumsal yönlerinden Türkiye'ye yeni bir döneme de girmiş oldu. Çünkü, artık çiftini bırakan köylünün, tarlasında yeniden çalışma olanağı eski ölçüde geri gelmiyor, fakat çiftbozanı soygunculuğa iten işsizlik ortadan kalkıyordu. Bundan böyle, Osmanlı harp makinesi, kaynağı köy olan kitleleri, o zamanki deyimle garip yiğitleri yeni fetih alanlarında eritmeye başlamıştı. Böylece, Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gidişatında sarsıntı yapagelen boş insanlar sorunu bu yol ile geçici olarak çözümlenmiş bulunsa bile, gaza ve cihadı sürdürme gücünün tükenmesi, yani fetihlerin durması için bir durum, çiftbozanı o yöne götüren kanaldaki akımı tıkamakta bulunduğu için, işsizlerin şurada burada birikmeleri gene ortaya çıkıyor, bu da kısa süre içinde yeni bir bunalım yaratıyordu." Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt 2, Cem Yay., İstanbul, 1974. s. 458-459.

"Bu gibi soygunculuk ve ağır vergi ödemeleri köylüyü muhtaç hale getirmiş ve zirati de kendisini doyuramaz olmuştu. Bunun bir neticesi olarak, çiftçi, hayatını kazanmak için, başka yollar arıyordu. İşte Osmanlıların giriştikleri geniş çaptaki yeni fetih hareketi, elde edilen yağmalar ve ganimetler dolayısıyla kârlı bir iş sahası açmış bulunmaktaydı. 'Garip Yiğit' adı verilen ve çoğuncası gönüllü olarak orduya katılan bu insanlar, elde ettikleri şeylerle seferden sonra köyelerine ve obalarına dönemedikleri gibi, isterlerse kale muhafızlığı ve timarlı sipahilik dahi alarak, yeni alınan yerde kalabilmekteydiler." Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt 1, A.Ü.D.T.C.F. Yay. No. 131, Ankara, 1959, s.409.

Askeri Genişlemede Duraksama ve İşgücü Fazlası

Çeşitli nedenlerle, askeri genişlemenin aksaması ve daha sonra durmasıyla birlikte, bu işleyiş bozulmaya başladı. Toprak kayıpları, ağırlaşan savaş giderleri ve ödenmeye başlanan savaş tazminatları ile birlikte, yükseliş döneminin çarkı bozuldu. Doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesi, tarımda toprak toplulaşması ve zayıflayan merkezi feodallere alternatif güç odaklarının oluşması gündeme geldi.

Bu süreçte dikkat edilmesi gereken nokta, bu işleyişi bozan ve doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesine yol açan ana etmenin, askeri genişlemenin ve böylece dış talan olanağının sona ermiş olmasıdır. Ülkede gelişen kapitalist ilişkiler eski yapıyı zorlamamıştır. Doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılması, ülkede kapitalizmin gelişmesinin bir sonucu olmadığından, mülksüzleşmiş kitleler kapitalizmin daha da gelişmesine katkıda bulunamamıştır. Ağırlıkla dış dinamiklere bağlı olarak 16. ve 17. yüzyıllarda kırsal kesimde gerçekleşen mülksüzleşme sürecinin benzeri 19. yüzyılda kentlerde yaşanmıştır. Esnaf-sanatkarın ağırlıkla dış dinamiklere bağlı tasfiyesi de ülke içinde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin sonucu olmamış ve ülkenin kapitalist yoldan sanayileşmesine katkıda bulunmamıştır.

Mustafa Akdağ, genişlemenin durma sürecinin doğrudan üreticiler açısından etkilerini şöyle anlatıyor:

"Kanuni Süleyman tahta geçtiği sırada da sefer masraflarına ve öteki yuldalık ihtiyaçlara para bulmak olanaksızlaştığından, kaynağı köylünün tarım üretimine dayanan vergi gelirlerini durmadan artırma zorunluğu, özellikle hizmet akçelerini doğrudan doğruya köylüden kendileri alan dirlik biçimi ödemeli memur sınıfın raiyyetlerini (dirliklerini oluşturan köylerinin halkını) soyuma kertesine çıkarılmaları; çiftçi halkın tarımından karın doyurmasını pek zora vardırmuş, bunun bir tepkisi olarak çiftçi halktan çoğu ya boycak ya da ailece köyünü bırakıp, şuraya buraya dağılma eğilimine kapılmıştı. Önceleri padişahın Garip Yiğitler diye tatlı bir dille seferlere çağırıldığı bu insanların sayısı artık XVI. yüzyılın ortalarına doğru ordunun ihtiyacından çok aşkın halde idi." ²

Genişleme durunca ve reaya üzerindeki baskı ve sömürü bir parça artınca, işgücü fazlası önceleri bir süre çeşitli biçimlerde emildi. İşgücü fazlasının bir bölümü levent oldu, merkezi feodallere veya merkezi feodallerin gücü görel olarak azaldıkça etkinliği artma eğilimi gösteren yöresel güçlere "kapılandı." Bir bölümü şehirlere göçerek medrese öğrencisi (suhte); bir bölümü, oluşan çiftliklerde yarıcı-ortakçı veya tarım işçisi oldu. Bir bölümü ise eşkiyalığa başladı.

² Akdağ, M., *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, s.16.

Celali İsyanları ve Mülksüzleşme

Askeri başarısızlıklar artınca, Osmanlı merkezi feodallerinin sömürü çarkı bozuldu. Merkezi feodallerin ana gelir kaynağı olan dış talan sona erip, giderler olağanüstü bir hızda artınca, merkezi feodaller zayıfladı ve doğrudan vergiler aracılığıyla doğrudan üreticilere yüklendi. Yöresel feodaller, yaratılan değer içinde kendilerine bırakılan paya göz diken ve bu arada zayıflamış olan merkezi feodallere karşı güçlenmeye ve tavır almaya başladılar. Yöresel feodaller, mülksüzleşmiş üreticilerden derledikleri askeri güçlere dayanarak, reaya üzerinde sömürüyü tahammül sınırının ötesine zorlayarak ve şiddet kullanarak, büyük servetlerin ve mülklerin oluşmasına yol açtılar. Hakim sınıflar içinde yeni güç dengelerine uyan yeni bölüşüm ilişkilerinin yaratılması süreci, doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesini hızlandırdı.

Reaya üzerindeki ekonomik baskının artışı Mustafa Akdağ şöyle anlatıyor:

*"Gerek hazinenin, gerekse dirlik sahiplerinin çektikleri para darlığı etkisiyle, vergi alma usullerini kanun ve geleneğe bakmadan, bozup durmalarının reayayı kaldırabileceğinden fazla ödeme zorunluğunda bırakması..."*³

Ekonomik baskının artması, tefecilik aracılığıyla sömürüyü yoğunlaştırdı ve mülksüzleşmeyi hızlandırdı:

*"Ulufeliler (yeniçeri, acemioğlanı, sipahi, silahtar ve ötekileri), Cihet sahipleri (kadı, müderris, naip, vakıflardan hisseleri olan mürtezika) ve ellerinde nakit para toplamış kişiler, köylünün parasız kalmasından faizcilik yolunda faydalanarak, tefecilik (ribahurluk) yapmaya başlamışlar, böylece, çiftçi, boyunca borca batmak zorunda kalmıştı."*⁴

Bu sürece koşut olarak, fiilen özel mülkiyette ve Osmanlı dirlik sistemi dışında büyük mülkler (çiftlikler) oluşmaya başladı:

*"Para darlığı köy halkını bu kadar boğunca, onu köyünden bezdirecek başka bir ekonomik olay, Osmanlı mirî toprak düzeni ile çelişmesine rağmen, reyanın topraklarını yok pahasına ele geçiren askerilerin ve yerliden kudretli olanların geniş ölçüde çiftlikler kurmaları olmuştur... Zaman zaman gelen açlık ve sürekli olan para darlığı sayesinde, çiftlikleri olan toprak meraklısı kişiler, perişan köylüden toprağının tasarruf hakkını bir kaç batıman una, ya da 100-200 akçeye kolayca alabilmekteydiler. Gerek Fetret ve gerek Büyük Kaçgunluk devirlerinde, köyler bütün güvensiz ve her türlü saldırıya açık yerler olmalarına rağmen, gene de fakir halk kaçarken, tarlalarını yok pahasına alıp çiftliğine katan insanları bol bol bulmuştur."*⁵

³ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 489

⁴ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 490

⁵ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 491.

Tahıl üretiminin yapıldığı çiftliklerde ortakçılık-yarıcılık ilişkisi hakimdi. Ancak yolların yetersizliği nedeniyle tarım ürünlerinin taşınmasının zorluğuna karşılık, hayvancılıkta böyle bir sorun yoktu. Bu ve başka nedenlerle, kurulan çiftliklerde hayvancılık yaygınlaştı ve İngiltere'deki "enclosure" sürecini anımsatan bir mülksüzleşme yaşandı:

*"Çiftliklerden bahsederken, bu yeni zirai ekonomide daha ziyade hayvan beslemeye ehemmiyet verildiğini, tarlalarını satan köylülerin levend olarak köyden ayrıldıklarını söylemiştik. Bunun tabii neticesi olarak, pek çok arazi, yavaş yavaş, mera haline geliyordu. III. Murad devrinin sonlarına yaklaşırken, vezirler, kadılar, müderrisler, kapukulları, çavuşlar, müteferrikalar, hülasa köylerde çiftlik, daha doğrusu, geniş topraklar peyda eden resmi hüviyetli pek çok kimseler sürülerle koyun beslemeyi adet etmişlerdi. Çünkü ne kadar içerlerde olursa olsun, hayvanları çabucak ve masrafsız olarak limanlara indirmek mümkün olduğundan, hububat ekimine nazaran, bu daha kârlı idi... Bu yüzden yalnız meralar genişlemekle kalmıyor, ekilen tarlalar da sürülerden hasar görüyordu."*⁶

Merkezi feodallerin gücünün azalması ve yeni güç ve bölüşüm dengelerinin yaratılmaya çalışılması süreçleri, ülkede "nizamı bozdu." Celali isyanları yaygınlaştı. Doğrudan üreticiler, yoğunlaşan düzenli sömürünün ötesinde yoğun bir iç talanla karşı karşıya kaldılar. Bu durumda mülksüzleşme süreci hızlandı. Birçok bölgede köy halkının üçte ikisi köyü terketti.

"Köylü halkın, yerlerini tamamiyle boş bırakarak, hatta bazan hayvanlarını ve mallarını bile götürmeden kaçmaları o kadar umumidir ki, Türkiye'nin bundan sonraki tarihi inkişafında, başlıca hadiselerden biri olarak karşımıza çıkan bu meselenin son derece önemli bir tedkik mevzuu halinde ele alınması zaruridir."

*"Nüfusun üçte ikisi gitmiş ve ancak birisi kalmıştı. Kadılara bu meseleyi tahkik emirleri veriliyor ve avarız hanesi ona göre düşülüyordu. Nihayet, hakikaten nüfusun üçte ikisinin göçmüş oldukları neticesine varan Hükümet, bütün Anadolu'da avarız hanelerini üçte bire indirmeye razı oldu."*⁷

Köylerini ve topraklarını terkedenlerin bir bölümü, kimsenin kendisine ulaşamayacağı yörelerin ilkel koşullarını seçerek, tahammül edilmez boyutlara ulaşan sömürü çarkının dışına çıktı. Sömürünün olmadığı daha düşük verimli toprakları seçti. Bir bölümü başka yörelere kaçtı. Önemli sayıda mülksüzleşmiş üretici ise kentlere göç etti:

"1567 sıralarında İstanbul'un nüfusu göze çarpmak kadar artmış bulunuyordu."

⁶ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 75-76.

⁷ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 446,447.

"Bu şekilde, gerek devlet çarkından, gerek öteki özel iş alanlarından, doğruca köy topluluğunun omuzlarına kaydırılan iktisadi darlık, çiftçiye ziraat hayatını zehir ettiğinden itibaren, çiftbozanlık denen olay, köylerden kasaba ve şehirlere doğru, yıldan yıla artan bir insan akını yarattı. İstanbul, Bursa, Edirne, Ankara gibi kalabalık çevrelerde, bu yüzden bekar odaları, gurbet taifesini sığdıramaz oluyordu." ⁸

Mülksüzleşme ve Kapitalizmin Gelişmesi

Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılması ülke içinde gelişen kapitalizmin bir sonucu olmuş olsaydı, bu mülksüzleşmiş üretici kitleleri ücretli işçiye dönüşür ve kapitalizmin bir sıçrama yapmasına olanak sağlayabilirdi.

Bu mülksüzleşme süreci kapitalistleşmenin ürünü olmadığı gibi, tarım dışı sektörlerde kapitalistleşmeye de yol açmadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kentlerdeki üreticiler devletin sıkı bir denetimi ve yönlendiriciliği altındaki loncalarda örgütlenmişlerdi. Merkezi feodallerin ülke çapındaki güç kaybı, loncalar üzerindeki denetimin daha da artmasına neden oldu. Lonca kuralları sıkı sıkıya uygulandı. Loncalarda örgütlü üreticilerin kendi aralarında farklılaşmasına ve küçük üreticilerin kapitalistleşmesine izin verilmedi. Kırsal kesimde mülksüzleşmenin yaşandığı dönemde loncalar üzerindeki katı denetim, kapitalizmin gelişmesini önleyen önemli etmenler arasındaydı.

Kentlere göç edenlerin bir bölümü, sayıları giderek artan medrese öğrencisi kitlesini oluşturdu. Suhteler -potensiyel işsizler olarak- Osmanlı İmparatorluğu için önemli sorunlar yarattılar ⁹

Çiftini çubuğunu terkedenlerin önemli bir bölümü levent oldu:

⁸ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 80, 96.

⁹ "Evvla 'suhte,' yani medrese talebesinin nasıl türediğini izah edelim: Köyde geçimlerini teminde zorluk çeken aileler için, genç çocuklarını olsun medreseye yollayarak, hem imaretlerde barınmalarını temin etmek ve hem de okutmayı istemek kadar tabii bir şey olamaz. Hakikaten 'sıbyan' mektebinde okuyan köy çocukları, yaşları da müsait çağa gelince, kasabalardaki ve şehirlerdeki orta medreselere giderek imaretlere yerleşiyor ve bu suretle 'suhte' oluyorlardı. Daha eskilerini bilmemekle beraber, 1550 sıralarında, bütün medreseler tıklım tıklım dolu idi. Her sene müderrislerinden icazet alan binlerce talebeden çok azına Bursa, Edirne ve İstanbul'daki daha yüksek medreselere yerleşmek nasip oluyor, mühim bir suhte kitlesi imaretlerde yığılıp kalıyorlardı. Orta medreseden sonra, üç senelik bir tahsil müddeti olan, yukarıda söylediğimiz üç şehirdeki yüksek medreselerden çıkanların da hepsi İstanbul'daki Süleymaniye ve Fatih medreselerine girememekteydi. Böylece, Edirne ile Bursa'da ve bütün Anadolu şehirlerinde pek kalabalık bir talebe yaşamakta bulunuyordu." Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 69-70.

"Suhteler her fırsatta anlatmışlardı ki, ayaklanmanın baş sebebi, kendilerine görev verilmemesiydi. Hakikaten, uzun yıllar medreselerde tahsil görerek, ancak 'ilmiye' mesleğinde çalışmak üzere yetişen ve kol işi kudretlerini kaybetmiş olan insanlara rençberliğe dönmelerini tavsiye etmek boşuna idi." Akdağ, M., a.g.e., 1975, s.269.

"Levendler ise, doğrudan doğruya köyü terkeden delikanlılardan ibaretti. Tarlalarını ve mallarını satmak mecburiyetinde kalan ve bu suretle geçim zaruretlerine düşen erkekler, tek başlarına yerlerinden ayrılarak, levendlik hayatına atılmakta idiler. Levendlerin müracaat ettikleri işyerleri şunlardı: Bunlar, ümeraya 'kapu halkı' olarak yazılıyordu. Hakikaten, çiftbozan reaya için en mühim sığınak, bu ümera kapusu idi. Devlet de, Budin, Bağdat, Erzurum vesair sahalardaki pek çok hudut kalelerine bu levendlerden pek çoklarını azap, yeniçeri, gönüllü yazarak yollamakta idi. Bunlara 5 akçeden aşağı ulufe verilmiyordu. Fakat, köylerini terk edenler o kadar çok idi ki, hepsinin buralarda yerleşmelerine imkan yoktu. Bursa, İstanbul, Edirne şehirleri ve bütün bu muntıklar, levendlerin en çok toplandıkları yerlerdi." ¹⁰

Mülksüzleşen üreticilerin önemli bir bölümü kentlerde düzensiz veya sürekliliği olmayan işlerle uğraştı, lumpenproletaryayı oluşturdu. Üretim alanında kapitalizmin gelişmemiş olması, mülksüzleşen üreticilerin proleterleşmelerini önledi.

Mülksüzleşme ve İşgücü Fazlası

16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında hakim sınıflar içi çatışmalarda merkezi feodaller ağır bastı. Böylece 1599-1609 döneminde yaratılan çiftlikler ortadan kaldırıldı. Daha önce kurulan çiftliklere dokunulmadı. Celali isyanları sırasında da birçok çiftlik tahrip edildi ¹¹.

Değişen koşullar karşısında merkezi feodaller, kırsal kesimde doğrudan üreticilerin yarattığı değerlerin bir bölümüne el koymada kullandıkları yöntemi değiştirdiler. Reayanın çeşitli adlardaki vergiler aracılığıyla aktaracağı değerlerin toplanması iltizama verildi. Bu yöntem, reyanın tahammül düzeyinin ötesinde bir biçimde soyulmasına ve mültezimlerin elinde büyük servetler birikmesine yol açtı, ama merkezi feodallerin artan sorunlarını çözebilecek bir kaynak sağlayamadı. İltizamı sürekli kılan malikane sistemi de bu açıdan başarılı olamadı.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik yaşanmadı. Toprakların fiili mülkiyetinin belirli kişilerin elinde yoğunlaşması devam etti, ancak bu nitelikteki büyük mülklerde ücretli işçilik yerine ortakçılık ilişkisi ağır basıyordu. Diğer bir deyişle, mülksüzleşen doğrudan üreticilerin tümü tarım proletaryasına dönüşmüyordu ¹². Kırsal ke-

¹⁰ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 70.

¹¹ Akdağ, M., a.g.e., 1975, s. 69.

¹² "Rumeli'deki çiftlik rejiminin bazı hususiyetlerine gelince, öteden beri çiftlik halinde işletilen veya yeni şartlar altında son zamanlarda çiftlik haline sokulmuş olan bu topraklar, umumiyetle üzerlerinde aileleriyle birlikte yerleşmiş olan köylüler tarafından ve ortakçılıkla işletilmekteydi." Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s. 795.

simde tarıma açılacak toprakların varlığı da mülksüzleşme doğrutusundaki baskıları hafifletiyordu. Ancak, gelişen kapitalizmin sonucu olarak değil de, değişen koşullar nedeniyle yoğunlaşan iç sömürü, mülksüzleşmeyi sürdürdü. Reayanın çiftbozanlığı devam etti.

Devlet, mülksüzleşmiş ve işsiz üreticinin yarattığı ve yaratacağı sorunları çok iyi bildiğinden, 1567 yılında İstanbul'a gelip yerleşme yasağı koydu¹³. 1710'lardan başlayarak da, kentlere göçün önlenmesi için her yıl ferman çıkardı¹⁴. Ancak bütün bu çabalara karşın kırsal kesimde mülksüzleşme süreci devam etti. Mülksüzleşerek kentlere göç eden üreticiler proleterleşemedi, lumpenproleterleşti. Kentel bölgelerde işsizleri veya geçici işlerde çalışan kesimleri oluşturan mülksüzleşmiş üreticiler, yeniçerilerin ayaklanmalarında onlara önemli bir destek sağlıyordu¹⁵. Ahmet Tabakoğlu, 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın ilk yarısındaki durumu şöyle aktarıyor:

"Sonraki yıllarda şehirlere akın yoğunluk kazandı. Özellikle Lale devrin-den itibaren darlık yüzünden bir çok kimse vergiden kurtulmak için ziraati terkederek başka iş tutmak gayesiyle şehirlere, bu arada üç büyük şehre, Bursa, Edirne ve özellikle İstanbul'a akın etmekteydiler."

*"Bunların çoğu, esnaf teşekküllerinin sosyo-ekonomik düzenin bir parçası olan tekelci gelenekleri nedeniyle, sürekli bir işten yoksun kalmış huzursuz bir kitle olmuştu. Bir bölümü mahalle aralarında seyyar satıcılıkla geçiniyorlardı. İstanbul'un imkanları bu kadar nüfusu besleyecek durumdan artık çıkmıştı. Özellikle bu kentte oluşan marjinal kesim günü-birlik işlerde çalışmakta, kanundışı işlerle geçimlerini sağlamayı denemekte, hatta kır kesiminde öteden beri tanık olunan -bir geçim kaynağı olarak- eşkiyalığı kente taşımaktadır."*¹⁶

Niyazi Berkes de 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan bu durumu şöyle anlatıyor:

"Kasabalara kaçabilenler içinde bir yeniçeri tezkiresi uydurabilenler yeniçeri olarak ufak bir geçim sağlarlar; bir taraftan da hamallık, tellaklık, börekçilik, çörekçilik, kasaplık gibi işler yaparlardı... Taşradan hamal, kayıkçı ve böyle işler için gelen Lazlar, Kürtler, Arnavutlar ve Türkler (yani Anadolulu rençber reaya), tehlikeli unsurlar olacaklarından, içeriye sokulmamaya, ya da sokulanları geldikleri yerlere göndermeye çalışıyorlardı."

¹³ Tabakoğlu, Ahmet, *Genteme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yay., İstanbul, 1985, s. 230.

¹⁴ Tabakoğlu, A., a.g.e., 1985, s. 231.

¹⁵ "Çıraklık devresini tamamladıkları halde iş bulamayanlar ve taşradan gelip de işsiz kalanlar huzursuz ve ayaklanmaya hazır zümreye katılmışlardır." Tabakoğlu, A., a.g.e., 1985, s.218.

¹⁶ Tabakoğlu, A., a.g.e., 1985, s. 231, 233.

19. yüzyılda "şehirlere akan nüfus, bu merkezlerde yeni bir sanayi uygarlığının işçi sınıfını meydana getirmekten ziyade ayaksatıcısı, bekçi, kapıcı, hamal, hizmetçi ve dilenci yığınlarını oluşturuyordu." ¹⁷

18. ve 19. yüzyıllarda artan ordu mevcutları ve savaşlardaki kayıplar da işgücü fazlasının önemli bir bölümünü emdi.

Osmanlı yöneticileri kentlerdeki işgücü fazlasının daha da artmasını önlemek, tarımsal üretimi ve özellikle de ihraç edilebilecek tarım ürünlerini artırmak amacıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında bazı girişimlerde bulundular.

1858 yılında kabul edilen Arazi Kanunu, topraklar üzerinde bireysel mülkiyet hakkını tanıdı ve büyük çiftliklerin oluşumuna bazı engeller getirdi ¹⁸.

Yabancı Sermaye ve Mülksüzleşme

Kırsal kesimde küçük üreticilerin mülksüzleşmenin ötesinde proleterleşmelerine yol açabilecek önemli bir gelişme, yabancı sermayedarların ücretli işçi istihdam eden büyük çiftlikler kurma eğilimiydi.

¹⁷ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., Ankara, 1973, s. 102, 321-322.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan bu konuda şu değerlendirmeyi yapıyor: "Bu kanunnamenin esas olarak kabul ettiği tasarruf şekli, müstakil küçük çiftçi işletmesi halindeki ferdi tasarruflardır... Kanunnamenin 8., 130 ve 131'inci maddeleri, bir köyün arazisinin bir veya birkaç şahsın eline geçmesine mucip olacak şekilde ve çiftlik halinde verilmesini menetmekte ve bu gibi çiftliklerin tesisini, ancak köy halkı dağılmış olan yerlerde 'müceddeden erbab-ı ziraat getirilerek iskan ve uhdelerine başka başka arazi telfiz olunarak ol karye heyet-i asliyesine irca edilmek mümkün olmadığı takdirde' kabul etmektedir... Ziraate kabiliyetli olan toprakların birkaç şahsın çiftliği haline girerek köylünün proletaryalaşmasının da önüne geçilmek istenilmiştir." Barkan, Ö.L., a.g.e., 1980, s. 339.

İlhan Tekeli ve Selim İkin, 1858 Arazi Kanununun toprak mülkiyeti üzerindeki etkilerine ilişkin tartışmaları şöyle özetliyorlar:

"Yorumlardan birincisi tefeci-tüccar mekanizmasının kırsal alanda bir mülksüzleşmeye yol açtığı ve toprak kutuplaşmasını doğurduğu şeklindedir. Bu yorumda bu dönemde kırsal alanda varlığı gözlenen önemli miktara varan mevsimlik ve kısa süreli göç hareketi de açıklanmış olmaktadır... Toprak konusunda ikinci yorum şekli, Osmanlı İmparatorluğunda 1858 Arazi Kanunnamesinden sonra toprağın mülkiyetinin köylülere geçiş şeklinin yaygın bir küçük işletme biçimi doğurduğu, büyük işletmelerin oluşumunun çok sınırlı kaldığıdır. Bu yorumda kırsal göç, toprağın kitliği ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Böyle bir düzenin varlığının bir kanıtı olarak, ... Makedonya İç İhtilalci örgütünün programında toprak reformunun bulunmaması, yalnız devletin aldığı vergi üzerinde durulması gösterilmektedir." Tekeli, İ., İkin, S., "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği," Okyar, O., İnalçık, H. (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, 1980, s. 362-363.

İlber Ortaylı'nın 19. yüzyılda toprak mülkiyetine ilişkin değerlendirmesi de şöyledir:

"Kırsal nüfusun içgöçlerle şehirleri büyütme gibi bir potansiyel güce sahip olmadığı da görülmektedir. Gerçi 19. yüzyıl boyu bazı kültür bitkilerinin ekimine başlanmış ve çiftliklerin sayısında artış olmuştur, ama henüz topraktan kopuşu hazırlayacak önemli bir tarımsal teknolojik gelişme görülmemektedir. Tersine, 19. yüzyıl boyu orta Anadolu'da, kıyı şeridi dışında ülkenin iç kısımlarında ekime açılmamış topraklar hiç de küçüksenmeyecek kadar boldur." Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul, 1983, s. 149.

Osmanlı İmparatorluğu, yabancı uyrukluların kırsal kesimde mülk sahibi olmasına ancak 1860'lı yıllarda izin verdi. 1858 tarihli Arazi Kanunu'ndan sonra çıkarılan bir yasa ile, arazi mülkiyeti konusunda Osmanlı vatandaşlarına tanınmış olan haklar yabancılara da tanındı. Yabancılar bu yasadan önce de çeşitli araçlar sayesinde veya aynı zamanda Osmanlı vatandaşlığına da geçerek arazi sahibi olabiliyorlardı. Ancak bu yasadan sonra özellikle İngiliz sermayedarları öncelikle Ege bölgesinde çiftlikler kurmaya başladılar. "1868 yılında İzmir yakınlarında tarıma elverişli bütün toprakların en az üçte birinin İngilizlerin tapulu malı haline geldiği" ¹⁹ bildiriliyordu. 1878 yılında ise İzmir dolaylarındaki tarıma elverişli toprakların *tümü* 41 İngiliz tüccarının eline geçmişti ²⁰. İngilizlerin bazı işletmelerinde ortakçılık sürdü; fakat ana eğilim ücretli işçi istihdamı doğrultusunda ²¹.

Ancak çeşitli etmenlere bağlı olarak, tarımdaki üreticilerin yabancı sermaye tarafından mülksüzleştirilmeleri ve onun da ötesinde proleterleştirilmeleri süreci kesintiye uğradı.

Ömer Lütfi Barkan, ilk kez 1940 yılında yayınlanan bir yazısında bu gelişmeyi şöyle değerlendiriyor:

"Memlekette Garp kapitalizminin mümessili sıfatıyla zenginleşen ve parayı elinde tutan Rum ve Ermeni sarrafların, para ekonomisinin kafi derecede inkişaf etmemiş olduğu bir memlekette, bu silahı devlet maliyesinde ve iltizamlarda olduğu gibi, toprak alış verişi sahasında da kayıtsız ve şartsız bir şekilde kullanmak hürriyetlerine nail olmaları affedilmez gafletlerimizden ve katlandığımız hazin mecburiyetlerden birini teşkil etmektedir. Ve bu suretle iktisaden farklı bir vaziyette olmanın temin ettiği bir silahı kullanmak isteyen Hristiyan tebaamızla onların hamileri olan ecnebi sermaye ve siyaset adamları, bizden bu nevi müsaadeleri modernleşmemiz namuna fakat sinsî bir ısrar fikir-i takiple istediler. Ve başka devirlerde başka ekonomik şartlar altında bir kısım imtiyazlı dünya milletleri hesabına tecrübe edilmiş olan bir nizam, Türkiye'ye de teşmil etmiş olmak için üzerimizde maddî ve mânevî tazyik icra ettiler. Çok şükür ki, az bir zaman zarfında Türkiye'nin en büyük servet ve kuvvet membaı olan bugünkü müstakil küçük çiftçi kütlesini proletaryalaştıracak bir şekilde bu kuvvetlerin işlerini tamamlamalarına siyasi birtakım hercümerçler mani oldu ve Türkiye'de dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan ve din, ırk ve sınıf farklarıyla zehirlenecek olan bir toprak esaretinin önüne geçilmiş oldu. Aksi takdirde, her şeyin bizi kenarına sürüklemiş olduğu bu uçuruma düşmemiz mukadder bulunuyordu." ²²

¹⁹ Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yay., 3. baskı, Ankara, 1982, s.79.

²⁰ Kurmuş, O., a.g.e., 1982, s. 79.

²¹ Kurmuş, O., a.g.e., 1982, s. 81-95.

²² Barkan, Ö.L., a.g.e., 1980, s. 349-350.

Köleler

Osmanlı İmparatorluğu'nda mülksüzleşmiş ücretliler, yarı-mülksüzleşmiş ücretliler, mülksüzleşmemiş ücretliler ve hatta ücretli köleler aynı dönemde birarada bulunabiliyor ve hatta aynı işyerinde birarada çalışabiliyordu. Bu da ortak sınıf davranışlarının gelişimi önünde önemli bir engel oluşturmuyordu.

Savaşlarda ele geçirilen esirlerden bir bölümü kırsal kesime yerleştiriliyor ve bir süre sonra serfleşiyordu. "Ortakçı kullar" denilen bu tabaka, toplam köylü kitlesi içinde azınlıktaydı ve 16. yüzyıldan itibaren kayboldu²³.

Büyük çiftliklerde köle çalıştırılması yaygındı. Halil İnalçık bu konuda şu değerlendirmeyi yapıyor:

"Osmanlı-öncesi Yakın Doğu'da olduğu gibi Osmanlı sisteminde de karakteristik olarak büyük mülkler köle emeği istihdam etti ve yöresel pazarlar veya kentler için hayvancılıkla veya piyasaya dönük üretimle uğraştı." 24

1864 yılında 30 bine yakın Afrikalı kölenin İstanbul dolaylarında tarlalarda çalıştırıldığı ileri sürülüyordu. 1869-1876 döneminde ise Batı Anadolu'da tarlalarda çalıştırılmak üzere 13 500 köle satılmıştı²⁵.

İnşaatlarda da köle çalıştırılabiliyordu. 16. yüzyılda Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatında 5 yıl 7,5 aylık sürede serbest işçiler 1,5 milyon işgünü, acemi oğlanlar 1,1 milyon işgünü ve köleler de 148 bin işgünü çalışmışlardı²⁶. Kölelerin hakettiği ücret ise köle sahiplerine veriliyordu²⁷.

Madenlerde de köle çalıştırılırdı. Farklı sınıflara mensup üreticilerin aynı işyerinde birarada bulunmasının güzel örneklerinden birini de bazı madenler oluşturmaktadır. Yücel Özkaya, Küre madeninde özellikle esirlerin çalıştırıldığını belirtiyor²⁸ ve 18. yüzyılda madenlerde çalışanları şöyle anlatıyor:

"Osmanlı İmparatorluğu'nda madenler, devlet hazinesi tarafından görevlendirilen, ya da dirlik sahibi olan veya rüsum-u örfiye ve tekâlif-i şer'îye ve avarız-ı divaniyeden muaf tutulan zümreler ve esirler aracılığı ile ücret verilmeden işletildiği gibi, ücretle tutulan işçiler ve reaya aracılığıyla ya da cevherin belirli miktarını belli ücretle imal ettirmek suretiyle işlenirdi." 29

²³ Barkan, Ö.L., a.g.e., 1980, s. 721-723.

²⁴ İnalçık, H., "Ottoman Social and Economic History: A Review," Okyar, O., İnalçık H. (ed.), a.g.e., 1980, s. 3.

²⁵ Kurmuş, O., a.g.e., 1982, s. 76, 77.

²⁶ Barkan, Ö.L., *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı*, Cilt 1.

²⁷ Barkan, Ö.L., a.g.e., Cilt 1, s. 137.

²⁸ Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1985, s.307.

²⁹ Özkaya, Y., a.g.e., 1985, s. 302-3.

İmalat sanayiinde de köle istihdamı söz konusuydu. "Bursa'nın bir sanayi merkezi olarak yükseliş çağında" özellikle dokumacılığın çeşitli dallarında "sayısız köle işçi çalışıyorlardı." ³⁰

Kölelerin üretim süreci içindeki önemi 19. yüzyıl boyunca giderek azaldı ve genellikle ev hizmetleriyle sınırlı kaldı. Kölelik hukuken ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında kaldırılabilirdi. ³¹

"İşçiler" ve Mülksüzleşme

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfı tarihi konusunda araştırma yapıldığında, işyerlerinde çalıştığı bildirilen "işçi"leri hemen işçi sınıfı içine katmamak gerekir. Bu insanların önemli bir bölümü henüz mülksüzleşmemiş üreticilerdir. Bu nedenle de davranışları mülksüzleşmiş ücretlilerden farklıdır. Toplam işçi sayısı içinde mülksüzleşmemiş üreticilerin oranı ancak orijinal belgeler üzerinde yapılacak yeni araştırmalarla belirlenebilecektir.

Bu konuda çeşitli işkollarından örnekler vermek yararlı olacaktır.

19. yüzyılda Adana yöresinde pamuk tarımında çalışan işçi sayısı 100 bin dolayındaydı ³². Bu şekilde çalışan pamuk işçilerine "tutma" deniliyordu. Fakat bu insanlar genellikle mülksüzleşmemiş üreticilerdi, işçi sınıfının kıyasındaki yarı-proleter unsurlardı. "Kıış tutmaları emeklerine karşılık, toprak sahibinden bir mevsim için altı batman kadar pamuk tohumu alırlardı." ³³

1913 yılında yapılan bir sayıma göre, kırsal kesimdeki ailelerin yüzde 87'si az ve orta büyüklükte toprağa sahipti. Topraksız köylü ailelerinin oranı ise yalnızca yüzde 8 idi ³⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve durgunluk dönemlerinde madenlerde çalışanlar genellikle bu çalışmalarını karşılığında belirli vergilerden muaf tutulan küçük üretici köylülerdi. Askere gitmesi gereken kişilerin bu statüyle madenlerde çalıştırılma uygulaması da vardı ³⁵.

³⁰ Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları*, V Yay., Ankara, 1980, s.30.

³¹ "Türkiye'de esir ticareti Çerkez esirleri için 9 muharrem 1271 ve zenci esirler için evasıtı cemaziyahtır 1273 tarihli fermanlarla men edilmiş ve 1293 tarihli Kanunu Esasi'nin 9 ve 10'uncu maddeleri mucibince hürriyet-i şahsiye teminat altına alınmış..." Barkan, Ö.L.; a.g.e., 1980, s. 355.

³² Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 2, Gözlem Yay., İstanbul, 1975, s.915.

³³ Şanda, Hüseyin Avni, *1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yay., 1971, s.19.

³⁴ Yerasimos, S., a.g.e., 1975, s. 913.

³⁵ "Madenlerde çalışan işçiler ekseriyetle islam olmayan tebadan mürekkeptir. Bunlar madenlerde çalışmaya mukabil azınlıkların mükellef oldukları bir çok vergilerden muafırlar. Bu nevi maden işçilerinden başka harp zamanlarında doğrudan doğruya askere gitmesi lazım gelen kimseler madenlere sevk edilerek çalıştırılmaktaydılar." Ağaoglu, Samet; Hüdaioğlu, Selahattin, *Türkiye'de İş Hukuku, İş Hukuku Tarihi, Cilt 1*, Merkez Basımevi, 1939, s. 78.

Belirli dönemlerde maden ocaklarında asker çalıştırıldı. Örneğin, Ereğli Havzasında 1851-1854 döneminde bazı kömür ocakları istihdam askerlerince işletildi³⁶.

Daha sonraki dönemlerde madenlerde mülksüzleşmiş ücretliler de ağırlık kazandı. Fakat yeterli sayıda işçi bulunamadığından, angarya yoluyla çalışacak insan sağlandı. 1863 ve 1869 yıllarında kabul edilen nizamnamelerle angaryaya son verildi. Ancak ücret karşılığı çalışma yükümlülüğü belirli dönemlerde belirli kesimler için sürdü.

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk 20 yılında maden işçilerinin önemli bir bölümü tam anlamıyla mülksüzleşmemiş köylülerdi. Sina Çıladır, Ereğli Havzasında bu dönemdeki işçileri "köylü-işçi" terimi ile anlatmaktadır³⁷. Yabancı sermaye döneminde Ereğli "Kömür Havzasında çalışan işçi, devamlı işçi değildi. Aslında köylü köydeki borcunu ödemek amacıyla buraya iş aramaya geliyordu."³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve duraklama dönemlerinde inşaat ustalarının özel bir konumu vardı. Bu insanlar mülksüzleşmiş ücretlilerdi. Basit aletlerini ustalıkla kullanırlar ve "yalnızca işgüçlerini satarlardı." Cami, saray, kale gibi büyük ve uzun süreli inşaatlarda yüzlerce ve hatta binlerce işçi birarada çalışır ve yaşardı. Fakat bu insanların özgürlüğü konusunda merkezi feodallerin koyduğu önemli kısıtlamalar vardı. Ömer Lütfi Barkan inşaat ustalarının devletle ilişkisini şöyle anlatıyor:

*"Osmanlı İmparatorluğu'nda inşaat ustaları devlete yahut devlet büyüklere ait binalarda çalışmak üzere devlet teşkilat ve kuvvetleriyle celb ediliyor ve işyerlerinde, süresi ve şartları bizim için lâıykıyla belli olmayan bir şekilde, fakat ücretle çalışmak mecburiyetinde bırakılıyorlardı. Ustaların çok defa isim ve sayıları tasrih edilmek suretiyle askere celb edilir gibi toplanarak, iş yerlerine nezaret altında sevkedilmeleri; kefalete bağlanmaları, kaçakların alakalarına... buldurulup cebr ile gönderilmeleri; hatta... kaçıp gitmelerini önlemek için, İstanbul'da muayyen bazı hanlarda topluca ikamete mecbur tutulmaları ve ellerinden cizye kağıtlarının alınması gibi tedbirlerin mevcudiyeti de bu mükellefiyetin ciddiyetini göstermektedir."*³⁹

Aynı inşaat ustalarının götürü iş alıp tek tek kişilere (ve belki yanlarında kendi çalıştırdıkları işçilerle) ev yapmalarındaki ilişki ise nitelik olarak farklıydı.

³⁶ Çıladır, Sina, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi, 1848-1940*, Yeraltı Maden İş Yay., Ankara, 1977, s. 22.

³⁷ Çıladır, S., *a.g.e.*, 1977, s. 29.

³⁸ Şanda, H.A., *a.g.e.*, 1971, s. 97.

³⁹ Barkan, Ö.L., *a.g.e.*, Cilt 1, s. 28.

19. yüzyılın başlarında Mısır'daki büyük bayındırlık işlerinin inşaatında köleler istihdam ediliyordu. 1831 yılında Mısır ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın kıvılcımı, "firavunlar devrinden az farkla" çalışan "6000 fellah"ın kaçıp, Filistin'e sığınmaları ve isteğe karşın geri verilmemeleri idi ⁴⁰.

19. yüzyılda inşaat işkolunda en büyük "işçi" yoğunlaşması, Mısır'da Süveyş Kanalı inşaatındaydı. 1856 yılında inşaatla ilişkin sözleşme imzalandı ve "Kanal İşlerinde Çalıştırılan İşçiler Hakkında İskenderiye, 20 Temmuz 1856 Tarihli Nizamname" yürürlüğe kondu. Bu Nizamnamede "işçilerin" gündelikleri ve bazı çalışma koşulları belirleniyordu. İnşaatla 20 binerlik üç grup belirli sürelerde çalışıyordu. Angarya uygulanıyordu ve inşaatla ücret karşılığında çalışanlar ağırlıkla mülksüzleşmemiş üreticilerdi ⁴¹.

19. yüzyılın ikinci yarısında yol yapımında zorunlu çalışma uygulaması getirildi. 26 Ağustos 1869 tarihli bir nizamnameyle, erkeklere beş yılda 20 gün çalışma yükümlülüğü kondu. Bu yükümlülük "belirli zamanlarda bedenen çalışmak veya yol yapımında hayvanını kullandırmak biçimindeydi." ⁴² Çalışmak istemeyenler bedel verecekti. Bu zorunluluk 1875 yılında kaldırıldı ve 1879 yılında yeniden kondu. 1891 yılında ise para ödeme esası kabul edildi. ⁴³

İnşaatlarda asker istihdamı da söz konusuydu. Örneğin, 1900 yılında başlanan Şam-Hicaz demiryolu inşaatında asker çalıştırıldı. "Askere verilen ücret, işçi yevmiyesinin yarısı kadardı ve bir çok işler ücretsiz yapılmıştır." ⁴⁴

Kentlerde Küçük Üreticiliğin Tasfiyesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi feodal yapının dayanaklarından biri, kentlerdeki üretimin ve üreticilerin denetlenmesinin ve yönlendirilmesinin aracı olan loncalardı.

Birer meslek örgütü olarak loncalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyılda ortaya çıktı. 16. yüzyılda çeşitli bölgelerde yayıldı. 17. yüzyılda ise kentlerde küçük üreticilerin tümü kapsamlı bir lonca sistemi içinde örgütlenmişti ⁴⁵. Osmanlı'da kentlerde esnafın ötesinde fahişeler ve hatta serseriler bile devletin kontrolündeki bir örgütlülüğün parçasıydı ⁴⁶.

⁴⁰ Öztuna, Yılmaz, *Türkiye Tarihi, Cilt 11*, Hayat Kitaplığı, İstanbul, 1967, s. 173. "İade etmek istemediği köleleri..." *Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt V*, Güven Yay., İstanbul, 1962, s. 2929.

⁴¹ Yerasimos, S., *a.g.e.*, 1975, s. 733-734, 787-788.

⁴² Ortaylı, İ., *a.g.e.*, 1983, s. 103.

⁴³ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII*, TTK Yay., Ankara, 1963, s. 461-462.

⁴⁴ Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, T. İş Bankası Yay., Ankara, 1970, s. 161.

⁴⁵ Bkz. Baer, Gabriel, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 1, Ocak 1970, s. 28-50.

⁴⁶ Ortaylı, İber, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yay. No. 180, Ankara, 1979, s. 211.

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi feodal yapısı içinde loncanın işlevi, hammaddenin düzenli olarak sağlanması ve üreticiler arasında uygun bir biçimde dağıtılmasını, üretimin belirli bir kalitede yapılmasını ve devletin ihtiyacının sağlanmasını, vergilerin toplanmasını ve toplumsal düzenin korunmasını gerçekleştirmektir. Bu nedenle de devlet aygıtının yarı-parçası, yarı-uzantısı niteliğindeki örgütlenmelerdir. Gabriel Baer, "lonca örgütlenmesinin ilk dönemlerindeki gevşek, özgür ve kendiliğindenci başlangıcının" Osmanlılarca devralındığını ve "çok kapsamlı karmaşık bir sisteme" dönüştürüldüğüne işaret ediyor⁴⁷; loncaların ancak kendilerine devlet tarafından verildiği kadarıyla yetki kullanabildiklerini ve devletin sıkı bir denetimi altında olduklarını belirtiyor⁴⁸.

Bu değerlendirmelerde dikkati çeken bir nokta, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi feodallerin genel olarak zayıfladığı ve kırsal kesimde yoğun bir mülksüzleşme sürecinin yaşandığı bir dönemde, kentlerdeki üretici kitlesi üzerindeki devlet denetiminin artmış olmasıdır. Bu denetim artınca, lonca düzeni, kapitalizmin gelişmesi açısından uygun zamanda çözülmedi. Lonca üyeleri arasında bir farklılaşmaya ve bir bölüm ustanın kapitalistleşmesine izin verilmedi. Çırakların ve kalfaların usta olup dükkan açabilme umudu yüzyıllar boyunca önemli ölçüde korundu ve gerçekleşebildi⁴⁹. Lonca sistemi dışında kurulan işletmeler ise devlet tarafından engellendi⁵⁰.

Devletin sıkı denetimi, teknolojik gelişme potansiyelini de yok etti. Esnafın çözülme süreci, Avrupa'nın daha yüksek emek üretkenliğinin ürünü olan malların Osmanlı İmparatorluğu'nu doldurması ve hammaddelerin ihracı ve pahalılaşması nedeniyle 19. yüzyılda daha da hızlandı. 1865 yılında narh uygulamasının kaldırılmasıyla lonca düzeni de sona erdi⁵¹.

Kentsel bölgelerde mülksüzleşen üreticilerin ancak küçük bir bölümü sanayi proletaryasına dönüşebildi. Devletin sıkı denetimi altındaki loncada kullanılan teknolojide sağlanan ustalık, çağdaş teknoloji fabrikalarda "ustalık" sağlamıyordu. Zaten esnafın hızlı taşıma döneminde açılan fabrika sayısı da çok sınırlıydı.

⁴⁷ Baer, Gabriel, "Ottoman Guilds: A Reassessment," Okyar, O., İnalçık, H. (ed), *a.g.e.*, 1980, s.100.

⁴⁸ Baer, G., *a.g.m.*, 1980, s.97.

⁴⁹ Baer, G., *a.g.m.*, 1980, s.99. Bazı bölgelerde ve sektörlerde lonca içinde farklılaşmalar oldu. Örneğin, "Balkan eyaletlerinde 19. yüzyıldan sonra loncalar kendi içinde gelişmiş ve sermayedar lonca reisleri, dış ticarete yönelik geniş üretime geçmişlerdi." Ortaylı, İ., *a.g.e.*, 1983, s.147. Kalfa-usta ilişkisi açısından ise bkz. Sahillioğlu, Halil, "Esnaf Cemiyetleri İçinde Usta-Kalfa Çekişmesi," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. 17, İstanbul, 1969.

⁵⁰ Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, T. İş Bankası Yay., Ankara, 1988, s.4.

⁵¹ Ortaylı, İ., *a.g.e.*, 1979, s. 215.

Kentlerdeki doğrudan üreticileri tasfiye eden, ülke içinde gelişen kapitalizm değil, Avrupa'da gelişmiş kapitalizmin ürünleriydi. Bu nedenle de bu üreticiler mülksüzleştiler ama proleterleşemediler ⁵².

Sanayi İşçileri ve Mülksüzleşme

Osmanlı İmparatorluğu'nda işyerlerinde çalışanlar içinde mülksüzleşme düzeyinin en gelişmiş olduğu kesim, sanayi işçileriydi. Kamu ve özel imalat sanayii, gaz-su-elektrik üretim ve iletim tesisleri ve şehiriçi-şehirlere-rası taşımacılıkta çalışanların büyük bir bölümü, mülksüzleşmiş özgür üreticilerdi. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nde İkinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde bu alanlarda görülen yüksek işçi devri ve özellikle hasat mevsimlerinde köye gitme alışkanlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında da benzer bir durum olabileceğini düşündürmektedir.

Eve İş Verme ve Mülksüzleşme

Tam mülksüzleşmemiş özgür emeğin üretken bir faaliyette ücretli olarak istihdamının bir örneği de eve iş verme sistemidir.

Bu uygulama, bugünün gelişmiş kapitalist ülkelerinde kapitalizmin gelişiminin manüfaktür öncesinde veya döneminde "putting-out" veya "ver-lag" sistem olarak yaygın bir biçimde görülmüştür. Kapitalizmin kendi iç dinamikleriyle daha öte evrelere geçmesiyle birlikte, bir dönem eve iş verme sistemi içinde üretken faaliyette bulunanlar mülksüzleşmişler ve imalathanelerde ve fabrikalarda proleterleşmişlerdi. Diğer bir deyişle, eve iş verme sistemi, doğrudan üreticilerin mülksüzleşme sürecinde bir aşamayı da oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da eve iş verme sistemi vardı ⁵³. İmparatorluğun son on yıllarında büyük kentlerde kunduracılık, elbise, kıravat, gömlek, şapka ve şemsiye üretiminde parça başı ücrete dayalı eve iş verme sistemi oldukça yaygındı ⁵⁴. Özellikle Batı Anadolu'da ise büyük çoğunluğu Şark Halı Kumpanyasına bağlı olmak üzere onbinlerce kişi evlerinde bu sistem içinde halı dokuyordu ⁵⁵.

Şehirlerde eve iş verme sistemi içinde çalışanlar herhalde mülksüzleşmiş ücretliler veya onların aileleriydi. Benzerlerini bugün de görebildiğimiz bu uygulama, ilkel ve yoğun bir sömürüye dayanıyordu. Kırsal kesimde eve iş verme sistemi içinde çalışanlar ise büyük çoğunlukla mülksüzleşmemiş üreticilerdi. Ücret karşılığı halı dokuma bir ek gelir kaynağı olarak değerlendiriliyor ve mülksüzleşme sürecini geciktiren ve hatta engelleyen bir rol oynayabiliyordu.

⁵² Önsoy, R., *a.g.e.*, 1988, s.56-57.

⁵³ Bkz. Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, Habora Yay., İstanbul, 1969, s. 36-37.

⁵⁴ Bkz. Kurmuş, O., *a.g.e.*, 1982, s. 101; Ökçün, Gündüz, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, 2. Basım, AÜ SBF Yay., No. 299, Ankara, 1971, s. vii.

⁵⁵ Bkz. Kurmuş, O., *a.g.e.*, 1982, s. 106 ve Ökçün, G., *a.g.e.*, 1971, s. 133-134.

Nüfus Hareketleri ve Mülksüzleşme

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın son üç çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk 20 yılında çok önemli nüfus hareketleri yaşadı. Savaşlar nedeniyle çok önemli insan ve dolayısıyla işgücü kayıpları oldu.

Tuncer Baykara, 19. yüzyıldaki savaşların nüfus ve özellikle de genç erkek işgücü üzerindeki etkilerini Urla özelinde şöyle değerlendiriyor:

"XIX. yüzyılda devamlı savaşlar, Türk nüfusun gerilemesinde en önemli etkenlerden birisidir. Özellikle Yeniçerilerin kaldırılmasından sonraki savaşların daha çok etkili oldukları muhakkaktır. 1828-29, 1831-32, 1854-55 ve 1876-77 savaşları Anadolu'yu olduğu gibi, Urla yarımadasını da etkilemiş olmalıdır. 1828-29 savaşı sırasında Batı Anadolu'daki Türk erkeklerinin büyük çoğunluğunun savaşa gittiğini, şehir ve köylerin adeta boşaldığını biliyoruz. 1876-77 savaşı sırasında da Orta Anadolu'dan gidenlerin yüzde 90'ının geri dönmedikleri, Balkan veya Kafkas dağlarında şehit düştükleri gerçektir." ⁵⁶

19. yüzyılın ikinci yarısında yalnızca Batı Anadolu'dan savaş meydanlarında ölenlerin sayısının 200 binden az olmadığı tahmin ediliyor ⁵⁷.

Birinci Dünya Savaşı ise daha büyük kayıplara yol açtı. Bir tahmine göre, savaş süresince 325 bin asker öldü ve 400 bin asker de ciddi yaralar aldı ⁵⁸. Bir başka tahmine göre, ölenlerin sayısı 461 321 idi ⁵⁹. Ayrıca 800 bin Ermeninin ve 200 bin Rumun öldürüldüğü ve zorunlu göç sırasında veya amele taburlarında öldüğü tahmin edilmektedir ⁶⁰.

Ayrıca, savaşlar nedeniyle en verimli çağında milyonlarca insan üretim sürecinde koparıldı. Örneğin, 1877-78 Rus Savaşında 490 bin kişi silah altındaydı ⁶¹. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu 2,9 milyon genç erkekten oluşuyordu ⁶².

Osmanlı İmparatorluğu savaşlarda toprak yitirdikçe, bu bölgelerde yaşayan Müslüman nüfus malvarlığını elden çıkararak ve genellikle mülksüzleşmiş bir biçimde Rumeli'ye, İstanbul'a ve Anadolu'ya göç etti. Küçülen İmparatorluğun müksüzleştirdiği bu kitleler, ülkede onların emeğini üretime dönüştürecek bir yapı olmadığından, proleterleşmeden yoksulluğa boğuldular.

⁵⁶ Baykara, Tuncer, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri," Okyar, O., İnalçık, H., (ed.), a.g.e., 1980, s. 282.

⁵⁷ Kurmuş, O., a.g.e., 1982, s. 74-75.

⁵⁸ Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt III, Kısım 4, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 787.

⁵⁹ Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yay., İstanbul, 1970.

⁶⁰ Bayur, Y.H., a.g.e., 1983, s. 787. Yerasimos ise ölen Ermenilerin sayısının 500 bin dolayında olduğunu belirtiyor. Yerasimos, S., *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 3, Gözlem Yay., İstanbul, 1976, s. 1176.

⁶¹ Karal, E.Z., a.g.e., 1983, s. 43.

⁶² Bayur, Y.H., a.g.e., 1983, s. 787.

1785 yılında Rusya'nın Kırım'ı işgalinden sonra ve 1828 yılında Osmanlı ülkesine iki büyük göç dalgası yaşandı⁶³. 1854 yılındaki Kırım Savaşından sonra 1854-1864 döneminde Kırım'dan ve Kafkasya'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye 595 bin kişi göç etti. "Bu insanlar gayrimenkul ve menkul mallarını terkederek ve yalnız canlarını kurtarmak düşüncesiyle yurtlarından kaçmışlardı."⁶⁴

1862 yılında Sırbistan'daki kaleler Sırp beylerine bırakıldı. Türklerin bir kısmı, "varlıksız ve perişan bir halde" Bosna'ya ve Anadolu'ya sığındı⁶⁵.

1867'deki Girit isyanı sonrasında "isyanın dehşetinden ürken müslüman halktan bir çoğu, mal ve mülklerini terkederek veya hiç pahasına satarak Anadolu'ya göç etti."⁶⁶

1877-78 Rus Savaşından ("93 Harbi") sonra ise bir milyonun üzerinde göçmen Anadolu ve Rumeli'ye aktı⁶⁷. Balkan Savaşı'ndan sonra da büyük göçler yaşandı⁶⁸ ve Osmanlı İmparatorluğu'na büyük ölçüde mülksüzleşmiş özgür üretici kitlesi sundu.

Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ölen veya ülkeyi terkeden Ermenilerin ve Rumların arazileri ve diğer malvarlıkları, mülksüzleşmiş üreticilerin üretim araçlarına sahip olmaları doğrultusunda bir etki yarattı⁶⁹. Örneğin, 1912-1923 döneminde Türkiye'den Yunanistan'a 1 milyona yakın Rum gitti⁷⁰.

Ülkede tarıma açılacak geniş araziler vardı. Çok küçük giderler karşılığında toprak sahibi olmak mümkündü. Tevfik Güran bu dönemde üreticilere sunulan olanakları şöyle özetliyor:

"Osmanlı İmparatorluğunda ele aldığımız dönem içinde tarımsal gelişme çalışmalarının bir diğer yönü, çiftçileri üretim alanlarını genişletmeye... özendirici etki yapacak bazı teşvik tedbirlerinin uygulanmaya konması olmuştur."

⁶³ Yerasimos, S., *a.g.e.*, 1975, s. 619.

⁶⁴ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, TTK Yay., Ankara, 1977, s. 277-278.

⁶⁵ Karal, E.Z., *a.g.e.*, 1977, s. 277.

⁶⁶ Karal, E.Z., *a.g.e.*, 1977, s. 278.

⁶⁷ Öztuna, Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, Cilt 12, Hayat Kitaplığı, İstanbul, 1967, s. 120.

⁶⁸ Öztuna, Y., *a.g.e.*, Cilt 12, 1967, s. 228.

⁶⁹ 1915 yılında Ahar Mahallere Naklolunan Eşhasın Emval, Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat çıkarıldı. "Bu kanunun genel anlamı, tehcire uğramış olanların yerlerindeki bütün mal ve mülklerinin tasfiye edileceği, dolayısıyla oralara dönecek olsalar bile pek azının tutunabileceği, bundan başka tasfiyelerde kendileri ve adamları bulunamayacağından menfaatlerinin ancak resmi teşkilatlarca korunulacağıdır." Bayur, Y.H., *a.g.e.*, 1983, s. 46.

⁷⁰ Lozan Antlaşması hükümleri uyarınca "mübadele" 1923-1926 döneminde de sürdü. 1923-1926 yıllarında 1 200 000 Rum, Anadolu'dan Yunanistan'a gitti. Yunanistan'dan ise 400 000 Müslüman, Türkiye'ye geldi. Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yay. No. 3, Ankara, 1982, s. 37-38.

"Uygulama açısından bir diğer gelişme Tapu Nizamnamesine konan bir hüükümle üretim alanlarının genişletilmesi çalışmalarının teşvikidir. 1859 yılında hazırlanan bu nizamnameye göre, 'boz ve kıraç' yerlerin açılıp tarla yapılması halinde, bu topraklar düşük bir tapu harcı alınarak çiftçiye karşılıksız verilecek ve bu topraklarda elde ettiği üründen 1 yıl öşür alınmayacaktı. Tarıma açılan bu toprağın taşlık bir alanda olması halinde ise bu süre 2 yıl olacaktı."

"1862 yılının başlarında pamuk üretiminin teşviki amacıyla pamuk üreticilerine şu ayrıcalıklar sağlandı. Boş toprakların tarıma açılması halinde Tapu Nizamnamesinin sağladığı 1 ve 2 yıllık öşür muafiyetleri, böyle topraklarda pamuk üretilmesi halinde 5 yıla çıkarıldı. 10 yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutulacak ve pamuğun kalitesi ne olursa olsun her cins pamuktan aynı miktar vergi alınacaktı."

"1850 yılında yeni zeytinlik yetiştirenlere 25 ve yabancı zeytin ağaçlarını aşılayanlara 20 yıl vergi dışı bırakılma ayrıcalığı tanınmıştı. 1862 yılında, yeniden yetiştirilecek zeytinliklerden ilk ürün yılından itibaren 3 yıl süre ile öşür alınmaması kararlaştırıldı. Aynı yıl yeni yetiştirilecek dutlukların da ilk ürün yılından itibaren 3 yıl öşür dışı tutulmasıyla ipek böcekçiliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır." ⁷¹

İşgücü Açığı

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk 20 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda kentlerde belirli sayıda vasıfsız işgücü fazlası olmakla beraber ⁷², genel olarak işgücü, özel olarak ücretli işgücü ve özellikle de vasıflı işgücü açığı vardı. Örneğin, 1868 yılında mevsimlik işçi yetersizliği o kadar yaygındı ki, bazı bölgelerde ürünler toplanamadı ⁷³. 1910 yılında da benzer

⁷¹ Güran, Tefik, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası," Okyar, O., İnalçık, H. (ed.), a.g.e., 1980, s. 274, 275.

⁷² Ubicini 1850 yılında yazdığı mektuplarda bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Bilek gücünün yokluğu. Evet, toprağın mahrum kaldığı husus yalnızca çiftçinin bilgisi değil, fakat aynı zamanda bilek gücüdür de. Türkiye tarımının durumu üzerinde oldukça kötü bir tesir uyandıran bu hal yalnızca geniş topraklar karşısında halkın aciz kalışından ileri gelmemekte, fakat aralıksız bir şekilde tesirlerinin hafifletilmesi gereken ayrı iki sebebe bağlı bulunmaktadır. Birincisi, Türkiye'de olduğu gibi, diğer memleketlerde de, şehirlerin köy halklarını çeken ve onları kendi tarım işlerinden ayırıp, başkentte veya diğer büyük şehirlerde servet toplamaya teşvik eden cazibesidir. İstanbul'un geçici nüfusunu meydana getiren şu bekarlar mesela böyledir; ayrıca şehirlerin gerçek bir belası olan ve ...bir tedbir alınmadıkça köylerine dönmelerine imkan olmayan bu hizmetçiler kalabalığı da cabası. Benzer bir tedbir bekarlara da tatbik edilirse, yani yaptıkları işe göre kendilerinden birkaç yüz kuruşluk bir vergi alınacak olursa, muhtemelen aynı netice elde edilmiş olacaktır. Kayıçılık, hamallık, ayak satıcıları gibi bizzat bu yapmakta oldukları işlere gelince, (bekarlar vergi yüzünden çekip gittikleri zaman) bu işlere sahip çıkacak pek çok işsiz vardır başkentte." Ubicini, M.A., *Türkiye 1850*, Cilt 2, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 64, İstanbul (tarihsiz), s. 342. Ayrıca bkz. s. 456.

⁷³ Kurmuş, O., a.g.e., 1982, s. 85.

bir durum yaşandı, hasat kaldırılamadı ⁷⁴. Savaş yıllarında ise işgücü yetersizliği nedeniyle işlenebilen toprak miktarı savaş öncesindeki yarısına düşünce, mülksüzleşmemiş üreticiler ücret karşılığı ve/veya angarya olarak bir başkası için çalışmaya zorlandı ⁷⁵. Birinci Dünya Savaşı yıllarında "savaş tutsakları emek talep eden çiftçilere yok pahasına devredildi." ⁷⁶ Askere alınan birçok işçi savaş yıllarında Harbiye Nezaretine bağlı devlet işletmelerinde asker statüsünde çalıştırıldı ⁷⁷. Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi aracılığıyla kadınların çalışma yaşamına çekilmesine çalışıldı. Birinci Ordu'da kadın işçi taburu, Dördüncü Ordu'da kadın amele taburu oluşturuldu ⁷⁸.

Yarıcılık-ortakçılık yapan topraksız köylü de, az ve orta büyüklükte topraklı köylü de çok yoksul bir yaşam sürüyordu. Başlık parası, evlenme, ölüm, doğal afet, vergi gibi ihtiyaçlar ve durumlarda, mülksüzleşmemiş köylü, inşaatlarda, madenlerde, çiftliklerde geçici sürelerle çalışmaya zorlanıyordu. Ülkede inşaat, maden ve tarım sektörlerinde geri teknolojik düzey, vasıfsız işçinin istihdamını mümkün kıldığından, *bu geçici süreli çalışmalar mülksüzleşmeyi geciktirdi.*

Osmanlı İmparatorluğu 16., 17. ve 18. yüzyıllarda, kapitalizmin iç dinamiklerle gelişememesine bağlı olarak proleterleşemeyen mülksüzleşmiş üreticiler ülkesiyken, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında üreticilerin yeterince mülksüzleşmediği bir ülkeye dönüştü. Kırsal kesimde büyük mülk sahipliği, geri teknolojik düzey nedeniyle, ağırlıklı ortakçı-yarıcılık ilişkisi içindeydi. Küçük üreticilik yaygındı. Köylü çok yoksuldu, ama henüz yeterince mülksüzleşmemişti ⁷⁹.

⁷⁴ Ahmad, Feroz, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918," Okyar, O., İnalçık, H. (ed.), *a.g.e.*, 1980, s. 335.

⁷⁵ Ökçün, Gündüz, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, AÜ SBF Yay. No. 522, Ankara, 1983.

⁷⁶ Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yay. No. 2, Ankara, 1982, s. 336.

⁷⁷ Toprak, Z., *a.g.e.*, 1982, s. 341.

⁷⁸ Toprak, Z., *a.g.e.*, 1982, s. 314, 316.

⁷⁹ Aksi bir görüş için bkz. Novichev, "Development of Agriculture in Anatolia," Issawi, Charles (ed.), *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, Chicago, 1966, s. 69 (aktaran, Fişek, Kurthan, *Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, AÜ SBF Yay., Ankara, 1969, s.5): "Emeğin giderek özgürleşmesi sürecinin bir görüntüsü olarak, topraksız köylü, tarım işçisi ve kentlere akın eden potansiyel sanayi işçisi sayısı artmıştır. Yirminci yüzyılın başında artık ekili alanların ancak yüzde 10-15'i küçük bağımsız üreticilerin elindeydi."

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolunan işçi sınıfı mirası henüz yeterince incelenmemiş ve değerlendirilmemiştir. Sınıfın davranışları hemen hemen daima normaldir. Anormal gözükebilen bazı davranışlar ya istisnadır, ya da onları "anormal" olarak değerlendiren yaklaşımın, sınıfın nesnel ve öznel durumunu yeterince kavrayamamasının ürünüdür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında doğrudan üreticilerin mülksüzleşme düzeyi geriydi.

Bu nesnel temel üzerinde sınıf mücadelesinin gelişmesini kısıtlayan başka etmenler de vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezîyetçi yapısı içinde loncalarda çırak ve kalfaların kendi çıkarları için ustalara karşı gizli örgütlenmeleri yeterince ortaya çıkamamış, bir mücadele geleneği oluşamamıştı. Esnaf ve sanatkarın büyük ölçüde tasfiyesi, varolan sınırlı eğilimlerin de çağdaş işçi sınıfına aktarılmasını engelledi.

Kırsal alanda tarıma açılacak geniş toprakların varlığı ve devletin üretimi artırmak amacıyla küçük mülklerin oluşmasına olanak tanıyan yaklaşımı, mülk sahibi olma umudunu gerçekleştirtebiliyordu.

Köylülerin içinde buldukları çok kötü yaşama koşulları ve yoksulluk, işçilerin (bugün bize çok geri gözüken) yaşama ve çalışma koşullarını görelî olarak "iyi" ve "güvenceli" kılabilirdi.

Bu dönemde en önemli etmenlerden biri ise ulusal ayrılıklardı. Osmanlı işçi sınıfı bu açıdan 19. yüzyılda tam bir bölünme yaşıyordu. Çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanan ulusların işçileri kendi uluslarının sermayedar sınıflarıyla birlikte tavır aldı. Bazı sosyalistlerin ulus-ötesi tavırları sınıfın bütününe tavrını belirleyemedi.

Osmanlı işçi sınıfının önderliğini yapabilecek vasıflı işçiler, vasıflı işgücüne duyulan büyük gereksinime bağlı olarak, ya işçi aristokrati oldular, ya da kendi dükkanlarını açmayı yeğlediler.

Osmanlı işçi sınıfı çok heterojen bir yapıya sahipti. Sınıfın çeşitli kesimleri ve tabakaları arasındaki çelişkiler belirli dönemlerde çatışmalara dönüştü. Vasıflı işçilerin büyük bir bölümünün, kendi ulusal hareketlerinin programını benimsemiş Ermeni ve Rumlardan ve hatta yabancı uyruklu işçilerden oluşması, sınıfın bütünsel davranışlarını olumsuz doğrultuda etkiliyordu.

Osmanlı işçi sınıfı, tarih sahnesinde, kendi sınıf çıkarları doğrultusunda kendiliğinden bağımsız ve kitlesel bir güç olarak ağırlığını koyamadı, çünkü koyamazdı. Sınıfın çeşitli kesimlerinin mücadeleleri tabii ki oldu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolunan iş-

çi sınıfı mirası son derece sınırlıydı. Başka ülkelerde işçilerin verdikleri büyük mücadelelerin benzerlerini kendi geçmişimizde de görme arzusu, insanca bir duygudur, ama bizleri bilimsellikten uzaklaştırmamalıdır. Böyle bir duyguyla, Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolunan miras biraz abartılırsa, işçi sınıfının toplumsal ve siyasal yaşamı umulduğu gibi etkilememiş olması, bir bütünü oluşturan iki sonuca götürebilir. Ya işçi sınıfına güvensizlik doğar ve "bizim millet adam olmaz" anlayışı ortaya atılır; ya da toplumsal ve siyasal gelişmelerde işçi sınıfının rolü konusunda abartılı yaklaşımlar geliştirilerek sürdürülür ve bilimden uzaklaşılır.

İşçi sınıfı ve sendikacılık tarihi ile uğraşanların ana görevi, önce, olanları doğru olarak belirlemek, daha sonra da, bu sürecin dinamiklerini kavramaya çalışmaktır.